

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

2 De Herlaars, *nobiles* 1000-1400

2.1 *Nobiles*

De bronnen laten over de sociale status van de Herlaars niets te wensen over. Uit de eerste, laat 11de-eeuwse, vermeldingen volgt al dat zij tot de maatschappelijke top van de samenleving behoorden. Latere bronnen bevestigen dat. Vanaf de 12de eeuw staat behalve de volledige naam ook de sociale positie van de getuigen in de bronnen opgenomen, de Herlaars staan dan vermeld als *nobiles*, edelen.⁵⁴

Hoewel het lastig is genealogische constructies tot in de 9de eeuw te herleiden - en voor de Herlaars is dat simpelweg onmogelijk - volgt uit onderzoek dat de *nobiles* uit de 11de en 12de eeuw afstammelingen waren van de ‘aanzienlijken’ uit de 9de en 10de eeuw. De *nobiles* waren bezitters van rijkdom, macht en aanzien van wie de ouders dat ook bezaten. Het was een herkenbare elitaire groep in de samenleving van wie het, volgens Bouchard, niet nodig was die rijkdom en macht nader te definiëren.⁵⁵ In die tijd was het begrip *nobiles* dus nog een weinig precieze term die algemeen verwees naar verschillende kwaliteiten die op een hoge sociale standing duiden, zoals het bezit van rijkdom, politieke en militaire macht en vrijheid-onafhankelijkheid.⁵⁶ De kwaliteiten waren gekoppeld aan families, niet aan individuen, en daarom erfelijk overdraagbaar. *Nobilitas*, adeldom, was dus óók iets van geboorte. Anders gezegd: in de 12de eeuw verwees de kwalificatie *nobiles* noch naar een open sociale klasse, noch naar een gesloten stand, maar iets daartussenin.⁵⁷ Dat veranderde vanaf de 13de eeuw, toen werd geboorte als kenmerk geleidelijk belangrijker geacht dan bezit van macht en rijkdom.⁵⁸ Daardoor kon er een ‘adel-nieuwe-stijl’ ontstaan.⁵⁹ Die ontwikkeling liep in het Duitse Rijk, Frankrijk en Engeland niet synchroon. Aangezien alle gebieden die hier in verband met de Herlaars besproken worden deel uitmaakten van het Duitse Rijk is het voor een goed begrip van de vorming van die ‘adel-nieuwe-stijl’ noodzakelijk twee andere sociale groepen met hoog aanzien te introduceren, de *ministeriales* en de *milites*.

De term *ministerialis* komt in Karolingische bronnen al veelvuldig voor en verwijst dan in een zeer algemene betekenis naar een dienstman. In die hoedanigheid kan *ministerialis* zowel verwijzen naar een graaf als naar een dienaar van een graaf.⁶⁰ De strekking veranderde in de loop van de tijd. In het Duitse Rijk kreeg de term *ministerialis* in de 11de en 12de eeuw een veel striktere betekenis, namelijk die van onvrije dienaar of dienstman van een hooggeplaatste persoon. Doordat veel hooggeplaatste personen, om te beginnen de koningen zelf en later ook de hertogen, graven, en prinsbisschoppen direct onder hen, *ministeriales* aanstelden

⁵⁴ Het onderzoek naar de adel hoort volgens Hechberger tot een van de klassieke thema's binnen de mediëvistiek. Desondanks, zo concludeert hij, heeft het (vele) onderzoek niet geleid tot algemene consensus maar wordt het onderzoek bepaald door fundamentele verschillen in visies die elkaar tegenspreken (Hechberger 2005, 11-12). De crux is dat er geen sluitende definitie voor het begrip en de sociale groep adel te geven valt. Daar sluit Van Steensel op aan. Die stelt dat een algemene geschiedenis van ‘de adel’ in de Nederlanden nog niet geschreven is (Van Steensel 2012, 9). Enigszins teleurgesteld merkt hij op dat de Nederlandse en Belgische historici, weinig belangstelling hebben voor het historiografische debat over de hierboven beschreven transformatie van post Karolingische families van *nobiles* tot de ridderadel van de 13de eeuw (Van Steensel 2012, 11). Zie ook, Van Steensel 2010, 33-38.

⁵⁵ Bouchard 1998, 26.

⁵⁶ Blockmans & Hoppenbrouwers 2008, 102-103; Bouchard 1998, 173.

⁵⁷ Van Steensel 2010, 53 e.v.

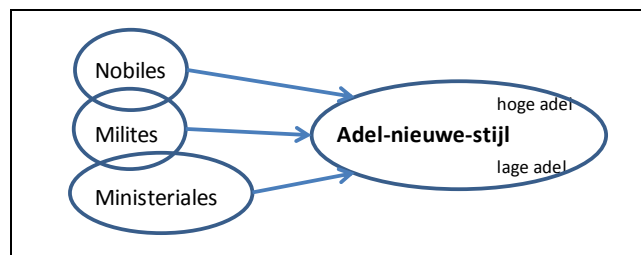
⁵⁸ Bouchard 1998, 3.

⁵⁹ Van Steensel 2010, 34-38.

⁶⁰ Hechberger 2004, 27.

in belangrijke bestuurlijke en militaire posities behoorden deze *ministerialen* en hun families haast als vanzelf ook tot de maatschappelijke elite. Op den duur waren de dienstmannen qua levenswijze niet meer te onderscheiden van de adel, de *nobiles*. (In de oudere literatuur over deze periode worden de *nobiles* ter onderscheiding van *ministerialen* soms als edelvrijen worden aangeduid). De beide van oorsprong geheel verschillende groepen van *nobiles* en *ministeriales* vloeiden in de 13de eeuw langzaam ineem tot één aristocratische groep.⁶¹

Datzelfde proces vond ook plaats voor een sociale groep die een andere oorsprong had, de *milites*, de ridderschap.⁶² Die kon zowel van aristocratische als niet-aristocratische afkomst zijn. De ridderschap ontstond uit een beroepsklasse van krijgers die gespecialiseerd waren in de strijd te paard. Omdat de strijd te paard in de 10de en 11de eeuw een steeds groter tactisch belang kreeg, steeg het sociale aanzien van de ruiters of *milites*. Spoedig identificeerden zelfs vorsten zich met deze nieuwe, nog altijd open, klasse van ridders, *milites*. De ridderschap ontwikkelde ook een eigen *esprit de corps* en een eigen gedragscode die nauw aansloot bij de hoofse cultuur van de vorstenhoven uit die tijd. Alleen in Frankrijk en in de Nederduitse vorstendommen die sterk onder invloed van de Franse cultuur stonden, ging de identificatie van ridderschap met adel zóver dat beide op den duur versmolten onder de naam van de eerste. Vanaf dat moment kan in Nederlandse vorstendommen als de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen, het hertogdom Brabant en het graafschap, later hertogdom, Gelre gesproken worden van een ‘ridderadel’, een adel nieuwe stijl (afb. 2).⁶³ Vanaf de 13de eeuw ontstond dus geleidelijk één maatschappelijke elite, de ridderadel. De symbolen van macht, zwaard, helm en schild waren van toepassing voor lieden afkomstig van de oude adel (*nobiles*), alsook de dienstmannen (*ministeriales*) en de ridderschap (*militia*).⁶⁴ Desondanks bleven er tussen die groepen wel subtiele verschillen bestaan. Zo werd tot het einde van de 13de eeuw in de bronnen de term *nobiles* uitsluitend gebruikt voor de ‘oude’ adel. Wellicht was het een bescheiden verschil maar het onderscheid was binnen de sociaal-maatschappelijke elite duidelijk en blijkbaar van belang.

Afb. 2: Schematisch overzicht van de vervlechting van de aristocratische geledingen 1100-1300

De adel-nieuwe-stijl, de ridderadel, had als sociaal-maatschappelijk elitaire groep voor de omgeving een onderscheidende eigen leefstijl. Een levensstijl die de ridderadel in de middeleeuwen meer kenmerkte dan juridische bevoorrechtting. Er bestond geen apart recht voor de adel, wél adellijke voorrechten zoals berechting door de gelijke van de berechte (*judicium parium*) en belastingvrijdom. Al was ook dat laatste privilege volgens Hoppenbrouwers niet absoluut.⁶⁴ De ‘nobility’ vormde, zoals Bouchard het stelt, geen

⁶¹ Johrendt wijst erop dat er voor de eerste helft van de 11de eeuw aanwijzingen zijn dat zelfs ‘villici’ (horige? dorpelingen) via ‘Villikationsdienst’ en ministerialiteit uiteindelijk tot de lage adel konden toetreden (Johrendt 1971, 162).

⁶² Janse 1996, 155.

⁶³ Van Steensel 2010, 38-40.

⁶⁴ Hoppenbrouwers 1992, 85.

groep die juridisch gescheiden was van de rest van de maatschappij.⁶⁵ Vandaar dat in het recente adelsonderzoek zoals in de studie: *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* van Van Steensel, de sociaal-culturele verbeelding van adeldom in levensstijl en gedrag meer centraal staat dan de formele rechtspositie.⁶⁶ De adellijke leefstijl kenmerkte zich door het bezit van een omgracht huis, een eigen gevolg, het bezit van heerlijke rechten en het zich onthouden van alle kenmerken van het boerenleven.⁶⁷ Behalve met het boerenleven had de ridderadel ook weinig van doen met activiteiten in de handel en de nijverheid. Het patriciaat daarentegen verwierf juist in die sector haar maatschappelijk vermogen.⁶⁸ Maar hoewel de verschillende geledingen versmolten tot een adel-nieuwe-stijl was er toch een onderscheid tussen de 'hoge adel' en de 'lage adel'. Het was vooral de hoge adel die in de laatmiddeleeuwse Nederlanden beschikte over hoge gerechtsheerlijkheid, een eigen banier, de riddertitel, hoge bestuursambten, het lidmaatschap in vorstelijke raden, een omvangrijk leenbezit en een of meer grote burcht(en). De lage adel daarentegen bezat overwegend lage gerechtsheerlijkheid en/of schoutambten, voerde (veelal) de knape-titel, had geen eigen banier, vervulde lagere bestuursambten, had een minder uitgebreid leenbezit en een kleiner kasteel. Het onderscheid tussen de groeperingen was echter gradueel, niet absoluut en juridisch niet onwrikbaar.

2.1.1 *Edelen in de landsheerlijkheden Brabant, Gelre, Holland, het Sticht en Luik*

De middeleeuwse Nederlanden waren in regionale verscheidenheid, naar politieke organisatie, bezitsverhoudingen en sociale instituties, erg divers. De relatie tussen vorst en edelen varieerde per landsheerlijkheid. Dat wordt duidelijk in de onderscheidende rol van de edelen, zoals de Herlaars, en de *ministerialen* in de landsheerlijkheden.⁶⁹ Het totale aantal *nobiles* in de verschillende landsheerlijke gebieden was, indien een landsheerlijk gebonden adel als uitgangspunt wordt genomen, uitermate klein. Tussen de landsheerlijkheden onderling bestond wat dat betreft weinig verschil. Om de Herlaars in de juiste context te plaatsen is het nodig de positie van de oude adel in de verschillende landsheerlijkheden kort aan te stippen.

Het zoeken naar een Brabantse adel in de periode vóór de 13de eeuw is *de facto* onmogelijk want Brabant bestond nog niet. Uit een territoriaal verworven gebied onder de heerschappij van de graven van Leuven kwam Brabant tot stand. Ten tijde van Hendrik I van Brabant (1183-1235) verscheen het hertogdom Brabant voor het eerst in de oorkonden, maar pas vanaf 1235 voerde Hendrik ook daadwerkelijk de titel 'hertog van Brabant'.⁷⁰ In Brabant was het aantal *nobiles* beperkt. Van Uytven komt bij inventarisatie voor Brabant uit op een totaal van ongeveer 45 oud adellijke geslachten.⁷¹ Van Ermen beschouwt in zijn dissertatie elke heer die bezittingen opdroeg aan de hertog tot de Brabantse adel.⁷² Door dat uitgangspunt te hanteren treft hij in de Brabantse bronnen tot 1300 in totaal 123 adellijke geslachten aan, waaronder ook geslachten als Van Heusden, Van Altena en Van Horne. Van de geslachten die van Ermen noemt was slechts een klein deel daadwerkelijk woonachtig in het territorium van de hertog. Al hadden de heren van Herlaar hun kernbezit

⁶⁵ Bouchard 1998, 173. Zie ook, Reynolds 1996, 413.

⁶⁶ Van Steensel 2010, 66; zie ook, Van Steensel 2012, 26. Zie voor een meer juridische (stand/ klasse) georiënteerde visie in Nederland, Van Winter 1980; Van Winter 1982; Van Winter 1987; Van Winter 2001; Van Winter 2013.

⁶⁷ Janse 2001, 8; Van Steensel 2010, 61-67; Van Steensel 2012, 26-32.

⁶⁸ Van Kan 1988, 69.

⁶⁹ Van Steensel 2012, 15.

⁷⁰ Van Asseldonk 2002, 67; Steurs 2004, 65.

⁷¹ Van Uytven 1985, 78-79. Van Uytven maakt overigens een rekenfout, hij schrijft dat 200 op 100.000 gelijk is aan 2 procent (Van Uytven 1985, 79). Uitgaande van zijn gegevens was het aantal edelen in Brabant in de late middeleeuwen grofweg 0.1 à 0.2 procent van de bevolking

⁷² Van Ermen 1989, 720-721, 737.

nabij 's-Hertogenbosch, ze worden niet tot de Brabantse adel gerekend. Hoewel zij hun heerlijkheid hadden binnen het gebied waar de hertog soevereiniteit claimde, was er geen enkele band met de hertog. Met de graaf van Gelre hadden zij evenmin van doen.

In tegenstelling tot het vrijwel aaneengesloten territorium van de hertog van Brabant was het graafschap Gelre een groot versnipperd en open gebied. Mogelijk volgde daaruit de houding die de Gelderse aristocratie volgens Nikolay innam. Die meent dat de aristocratie (heel) positief tegenover het eenwordingsproces van de landsheerlijkheid Gelre stond.⁷³ Nikolay beschouwt de Gelderse edelen zelfs als 'ständischen Kräfte Gelderns'.⁷⁴ Hij vindt voor die gedachte steun bij Frankewitz.⁷⁵ Noordzij vindt daarentegen dat het beeld dat Nikolay schets toch van een wat te optimistische kijk getuigt.⁷⁶ Was het aantal adellijke geslachten in Brabant al niet groot, in Gelre betrof dat in de 13de eeuw slechts een achttien-tal familienamen. Het aantal *nobiles* nam daarbij eerder af dan toe, doordat ze, zo meent Van Winter, met elkaar trouwden en slechts erfdochters voortbrachten die met niet-edelvrije mannen huwden.⁷⁷ Het waren dan ook de ministeriale geslachten die volgens Nijsten aan het Gelders hof de boventoon voerden.⁷⁸ Die waren door de graven van Gelre als overheidsdienaren naar het hof gehaald. Aan het Gelderse hof kwam in aantal de groep van de vrije ridderschap op de tweede plaats, gevolgd door een klein aantal heren van adel. Volgens Nijsten onderhielden nogal wat 'buitenlandse' adellijke heren relaties met het Gelderse hof.⁷⁹ Daartoe rekent hij bijvoorbeeld de heren van Arkel, Bergh, Meurs, Malsen en ook de Herlaars.⁸⁰

Voor het hertogdom Brabant en het graafschap Gelre zijn de familienamen van de *nobiles* te traceren, dat is voor de landsheerlijkheid Holland niet mogelijk. Het lukt daarom niet een concreet aantal familienamen te noemen. Wel is het zo dat ook in Holland het aantal zeer beperkt was. Janse telt in de Hollandse grafelijke oorkonden over de periode van 1266 tot 1296 slechts 31 verschillende namen van getuigen, medezegelaars en mede-oorkonders.⁸¹ De naam Herlaar komt ook in het overzicht van Janse niet voor.

De situatie in het Sticht Utrecht was enigszins vergelijkbaar met Gelre, dat wil zeggen dat ook daar het aantal adellijke geslachten zeer beperkt was. Na de 12de eeuw is er in het Sticht Utrecht nauwelijks een adellijk geslacht te noemen dat als 'Stichts' te kenmerken is. Dat vloeide voort uit de door de Utrechtse bisschoppen gevoerde ministerialenpolitiek. In het laatste kwart van de 11de eeuw rekruteerden zij voor het vervullen van ambten doelbewust uit de eigen *ministerialen*.⁸² De bisschoppen drukten de adel, waarop zij geen greep hadden, geleidelijk uit de landsheerlijke functies en ambten weg. De bisschoppen onderhielden volgens Buitelaar wel banden met adellijke geslachten buiten het Sticht. Als vertegenwoordigers daarvan verwijst hij onder andere naar Herlaar (heer van Ameide) en de heren van Uten Goye, Arkel, Altena en Asperen.⁸³

Anders dan in het Sticht Utrecht hadden adellijke heren in het prinsbisdom van Luik volgens Van Winter wel een bescheiden, enigszins geografisch bepaalde, rol.⁸⁴ In de bronnen van het 14de-eeuwse prinsbisdom Luik telt zij vrijwel geen vermeldingen van *ministerialen* maar wel van ridders, *milites*. De Luikse bronnen

⁷³ Nikolay 1985, 88-98.

⁷⁴ Nikolay 1985, 81.

⁷⁵ Frankewitz 2006, 106.

⁷⁶ Noordzij 2009, 179 noot 62.

⁷⁷ Van Winter 2013, 16.

⁷⁸ Nijsten 1992, 29.

⁷⁹ Nijsten 1992, 31.

⁸⁰ Nijsten 1992, 299, noot 10.

⁸¹ Janse 1996, 172 (tab. 3).

⁸² Buitelaar 1993, 326; Maris 1954, 175.

⁸³ Buitelaar 1993, 328-330.

⁸⁴ Van Winter 1982, 129.

maken een onderscheid tussen *nobiles* en *milites*. Hoewel die nagenoeg dezelfde rechten bezaten, geeft dat volgens van Winter aan dat die beide groepen niet tot één aristocratische groep waren versmolten.⁸⁵ De naam Herlaar komt ook in de Luikse bronnen niet voor.

Hierboven is een beeld geschetst van de positie van de adel, de *nobiles*, ten opzichte van de landsheren met wie de Herlaars op enig moment van doen hadden. Geen enkele auteur rekent de Herlaars tot een landsheerlijke adel, waar behoorden zij dan wel toe?

2.1.2 *Grensadel, een bijzondere groep?*

In zijn studie *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* introduceert Brokken voor de edelen Jan heer van Arkel, Jan heer van Culemborg, Jan van der Noordeloos, Gijsbrecht van Nijenrode en Gerard van Herlaar de term 'grensadel'.⁸⁶ Hij definieert dat begrip niet, maar impliciet komt aan de orde dat door de geografische positie van zijn heerlijkheden de grensadel een tamelijk onafhankelijke positie kon innemen. Die waren niet gebonden aan de landsheer. Gerard van Herlaar, heer van Ammersoyen (vermeld 1348-1353), is voor Brokken een typerende exponent van die groep. Hij classificeert de heer van Ammersoyen, Gerard van Herlaar, als een 'buitenlander' aan het Hollandse hof.⁸⁷ Ook Nijsten gebruikt die term voor de Herlaars, hij beziet dat vanuit het hof van Gelre.⁸⁸

De term grensadel, zoals Brokken die beschrijft, roept associaties op met die van de *borderlords* of *marcher lords* in het Engelse koninkrijk. Het begrip *borderlords* verwijst in de Engelse literatuur naar machtige adellijke heren in bezit van een groot gezagsgebied in een militair grensgebied, de grenzen met Wales, Schotland en Frankrijk.⁸⁹ De Engelse koning had de *borderlords* in zijn territorium nodig als buffer en eerste opvang bij vijandelijkheden van buiten af. Vanwege die geografische positie was door de koning aan de *borderlords* een bepaalde vrijheid van handelen toegestaan, die er elders niet was. Met die gedelegeerde macht verwierven de *borderlords* een tamelijk onafhankelijke positie. Een dergelijke positie wordt ook voor de 'grensadel' verondersteld. Er is tussen de *borderlords* en grensadel echter een essentieel verschil. De hoge adel in Engeland kon, in tegenstelling tot die in Frankrijk en het Duitse Rijk, nooit iets als landsheerlijkheid ontplooien, daarvoor was de macht van de koning te sterk. De *borderlords* bezaten in hun territorium geen eigen (semi) onafhankelijk monopolie van geaccumuleerde macht, maar kregen vrijheden van de koning.⁹⁰

Ook in de Nederlandse literatuur wordt de term *borderlords* gehanteerd, zij het met een iets andere inhoud. Van Uytven introduceerde de term *borderlords* in zijn studie over de heren van de steden Breda en Bergen-op-Zoom.⁹¹ Het begrip is sindsdien aan de heren van Breda (en Schoten) blijven hangen.⁹² Later classificeerde Van Uytven ook de heren van Heusden, Cuijk, Valkenburg, Megen, Heinsberg en Horne als *borderlords*.⁹³ Genoemde heren hielden hun rechten als leenmannen van de hertog van Brabant, maar hadden in het hertogdom Brabant vanwege hun speciale geografische positie een bevoorrechte status. Zij waren, aldus Van Uytven, Brabantse 'pionnen' voor de landsverdediging. Het betreft heren van stedelijke nederzettingen of kastelen aan de periferie van de (Brabantse) landsheerlijkheid, welke aan de hertog van

⁸⁵ Van Winter 1982, 129 e.v.

⁸⁶ Brokken 1982, 178.

⁸⁷ Brokken 1982, 176.

⁸⁸ Nijsten 1992, 31.

⁸⁹ Holden 2008, 46 e.v.; Power 2004, 24 e.v.

⁹⁰ Crouch 2005, 203-204.

⁹¹ Van Uytven 1982, 40.

⁹² Zie, Van Ham 1985, 146; Zie de titel van Nierse 2003, *Breda, stad van borderlords en baronnen*.

⁹³ Van Uytven 1988, 223-224.

Brabant waren opgedragen of waarvan de hertog meende leenheer te zijn. De hertog van Brabant had die van oorsprong vrije heren in een feodale verhouding gedwongen. Zij probeerden hun oorspronkelijke vrijheid te behouden door vanuit hun grenslocatie te laveren tussen de verschillende landsheerlijke vorsten.

Samenvattend wordt er in de Nederlandse geschiedschrijving een onderscheid gemaakt tussen landsheerlijk gebonden en niet-landsheerlijk gebonden adel. Die laatste groep wordt dan niet besproken of als grensadel/borderlords gedefinieerd. Die laatste groep bezat een veronderstelde vrijheid van handelen. Er zijn twee elementen op basis waarvan in de Nederlandse geschiedschrijving een heer tot de grensadel of Borderlords gerekend wordt. Dat is ten eerste het bezit van een eigen heerlijkheid, en ten tweede de geografische locatie van die heerlijkheid is, op enig moment, aan de grens van een landsheerlijkheid. Of die positie en die veronderstelde vrijheden er ook waren voor de Herlaars, en zij tot die onderscheidende groep binnen de adel behoorden, zal blijken aan het einde van dit onderzoek.

2.2 *Lineage, de adellijke familiestructuur*

Voor edelen was bloedverwantschap, vooral die van de voorouders, van belang. Dat had immers het geërfde prestige, de status en het bezit gebracht. De voorouders waren sleutelattributen voor de aristocratie. Het is dan ook onmogelijk een (middeleeuwse) adelsgeschiedenis te schrijven zonder kennis van de verwantschapsbanden, de familierelaties tussen personen.⁹⁴ Verwantschap tussen individuen kan verdeeld worden in twee categorieën, bloedverwantschap (Lat: *consanguinitas*) en aanverwantschap (Lat: *affinitas*).⁹⁵ Bloedverwantschap bestaat uit een biologische band tussen personen via een gemeenschappelijke voorouder. Indien bloedverwantschap uitsluitend is gebaseerd op een band via vaderszijde spreekt men van agnatische verwantschap, telt ook de zijde van de moeder mee, dan spreekt men van cognatische verwantschap. Naast bloedverwantschap is er *aanverwantschap*, die ontstaat door het huwelijk. De vererving van het bezit verliep vrijwel uitsluitend via de mannelijke lijn, de oudste zoon erfde het belangrijkste deel (primogenituur).⁹⁶ De man stond daarom centraal, zijn nazaten eerden zijn positie als ‘stamvader’ door naamgeving.⁹⁷

Duby schetst het beeld dat de periode van de 9de tot de 11de eeuw, de opkomst van de ‘feodale maatschappij’, ook een verandering van familiestructuren teweeg bracht.⁹⁸ Zijn idee komt er op neer dat, onder invloed van verdergaande feodalisering in de 11de en 12de eeuw, adellijke families een dominerende patriarchale structuur hadden aangenomen en daarbij sterk de nadruk legden op de agnatische opvolging.⁹⁹ De visie van Duby heeft lang overheerst. Intussen is wel duidelijk dat het beschrijven van een adellijke familie complexer is dan het door Duby geschetste eendimensionale beeld.¹⁰⁰ Zo vormen bijvoorbeeld de (vele) wijzigingen in de verschriftelijking - er trad een significante verandering in de hoeveelheid bronnen op - een argument tegen een plotse fundamentele wijziging in de familiestructuur.¹⁰¹ De veranderingen in de familiestructuur, zo die er zijn, zijn niet het directe gevolg van de feodale maatschappij.

⁹⁴ Croenen 2003, 21. Zie voor verwantschap m.n. 254 e.v.

⁹⁵ Zwaan 1993, 20 e.v.

⁹⁶ Dumolyn 2003, 8.

⁹⁷ Dumolyn 2003, 11; Hoppenbrouwers 1992, 128; Van Steensel 2010, 35-36.

⁹⁸ Duby 1977, 59-80. De Jong spreekt van ‘de aristocratische familievolutie’ (De Jong 1993, 76).

⁹⁹ De Paermentier ziet de ‘Duby these’ als ‘the influential monolithic concept of a strong medieval anti-feminism’ (De Paermentier 2011, 91).

¹⁰⁰ Croenen 2003, 48-49.

¹⁰¹ Crouch 2005, 113-114.

In de periode tussen 1100 en 1300 stonden *lineage* en de consequenties daarvan als concept centraal.¹⁰² *Lineage* was een manier waarop families een beeld, een image, van haar generaties ontwikkelde in het kader van tijd.¹⁰³ Verticale bloedverwantschap (Eng: *lineage*/Fr: *lignage*) is een concept dat het hart van de aristocratie raakt. Alle individuen waren er zich van bewust dat status, eer en distinctie gebaseerd waren op die van hun voorouders. *Lineage* bracht zelfbewustzijn, herkenning, respect en eerbied met zich mee, zelfs wanneer een roemrijk voorgeslacht niet automatisch erfelijk vermogen of bezit opleverde of met zich meebracht. Boeren hadden, stelt Crouch ongenueanceerd, géén *lineage*.¹⁰⁴ In de 13de eeuw was het adellijke superioriteitsgevoel, gerelateerd aan (roemrijke) voorouders en verwanten, diep doorgedrongen. Dat bepaalde immers de bevoorrechte sociale positie boven die van anderen. De gedachte was dat vooral de man, de vader, de attributen die dat bepaalden doorgaf. Vandaar dat ook bastaardzonen zich konden beroepen op de *lineage*. Een individu kreeg status en eer van zijn bloedlijn.

Hoppenbrouwers en Croenen maken voor het beschrijven van verwantschappen en relaties in hun studies gebruik van de antropologische begrippen ‘*descent-group*’ en ‘*ego centered group*’.¹⁰⁵ De *descent-group* kenmerkt zich door de biologisch-genetische verwantschap, de erkenning van gemeenschappelijke voorouders. Het betreft de afstammingsgroep, die grotendeels imaginair is omdat de meeste leden niet meer leven. Daarentegen bestaat de *ego centered group* uit iemands levende verwanten, zijn of haar concrete familie. Om die reden is een *ego-centered group* aan voortdurende veranderingen onderhevig, want door geboorte en huwelijk komen er familieleden bij, en door overlijden vallen er familieleden af. De steun van de verwanten in de tijd waarin men zelf leefde bepaalde de mogelijkheden voor de persoonlijke ontwikkeling. Het belang van de verwanten was het bieden van mogelijkheden en kansen aan een individu.

Een middeleeuwse term voor een *ego-centered* groep van verwanten is de maagschap. Tot de maagschap behoorden al iemands levende bloedverwanten uit het nageslacht van de overgrootouders van zowel vaders- als moederszijde. Zodoende waren door de maagschap een groot aantal geslachten met elkaar verbonden.¹⁰⁶ De verwanten in een maagschap stonden in familiekwesties onder andere garant voor voogdijschap over minderjarigen en het afhandelen van zaken van eer, waaronder de vetevoering.¹⁰⁷ Ondanks dat de namen van de *magen* in een oorkonde vaak vermeld staan en verwantschap zeker is, wil dat niet zeggen dat de verwantschapsband ook bekend is. De vermaagschapping via de vrouwelijke lijn is vaak moeilijk te herleiden. Daarnaast is het gebruik van verwantschapsterminologie in oorkonden complex.¹⁰⁸ Zo was de aanduiding ‘*neve*’ de aanduiding voor allerlei verwanten tot in de vierde (canonieke) graad.¹⁰⁹

Verwantschap was in de middeleeuwen niet vrijblijvend want het bepaalde de sociale positie, coalitie, vererving en het bezit, kortom het voortbestaan van het geslacht. Het was voor vele familie zaken dan ook nodig een beroep op de (verre) verwanten te doen. Op hen rustte de taak om kernbezittingen van de familie

¹⁰² Crouch 2005, 121-155.

¹⁰³ Crouch 2005, 124-125.

¹⁰⁴ Bouchard 1998, 67. Zie ook, Crouch 2005, 99.

¹⁰⁵ Croenen 2003, 46 e.v.; Hoppenbrouwers 1992, 194 e.v.; Het concept wordt geïntroduceerd in de studie van Fox 1967.

¹⁰⁶ Hoppenbrouwers 1985, 89-85; Van Steensel 2010, 228. In principe omvatte de maagschap alle nakomelingen van de betovergrootouders tot in de vierde canonieke graad.

¹⁰⁷ Croenen 2003, 48; Glaudemans 2004 (m.n. 33-64); Hoppenbrouwers 1985, 94 e.v.

¹⁰⁸ Croenen 2003, 258. De complexiteit heeft de gedachte gevoed dat de oorkonders de verwantschapstermen soms, mogelijk per regio bepaald, ook gebruikten voor niet-verwanten. Coenen oppert die mogelijkheid (Coenen 1986, 58) De termen zouden dan een sociale status weerspiegelen. Die opvatting dat termen van verwantschap in middeleeuwse bronnen niet noodzakelijkerwijs een reële verwantschapsband zouden aanduiden, valt volgens Croenen te bestrijden (Croenen 2003, 254).

¹⁰⁹ Croenen verwijst naar oorkonden van hertog Jan I waarin zelfs verwanten in de vijfde canonieke graad genoemd worden als *consanguinei* (Croenen 2003, 255).

tegen vervreemding en verdeling te beschermen.¹¹⁰ Voor het schenken of verkopen van economische en juridische rechten in eigen bezit was toestemming van de bloedverwanten nodig.¹¹¹ Zodoende stonden de verwanten die als getuigen optraden garant voor het juist uitvoeren van een bezegelde afspraak. De oorkonder wees de getuigen bij een verklaring of transactie veelal expliciet op de potentiële verplichting tegenover de oorkonder. Overigens bestond de bijdrage van familieleden niet alleen uit steun. Door te getuigen en te zegelen stemden de verwanten in met de transactie en deden zij afstand van hun erfelijke aanspraken. Het noteren van de namen van de getuigen gebeurde dan ook niet *at random*, de volgorde van namen in de getuigenlijst was een uiting van verwantschap en stand.¹¹² Daarmee wil niet gezegd zijn dat alle getuigen in een oorkonde per definitie verwanten zijn. Al naargelang de aard van de transactie konden de getuigen ook tot een zelfde sociaaleconomische kerngroep behoren die niet gekoppeld was aan verwantschap. Er zijn genoeg voorbeelden van transacties waarbij schepenen van een stad of kanunniken van een kapittel als gemandateerde getuigen optraden.

2.3 Burcht en naamgeving

Medio 1085 verschijnt de geslachtsnaam ‘(van) Herlaar’ voor het eerst in de bronnen. De etymologische oorsprong van de naam Herlaar is niet duidelijk.¹¹³ De toenaam is een verwijzing naar het bezit Herlaar gelegen tussen Vught, Sint Michielsgestel en ‘s-Hertogenbosch. De naam van het geslacht en het bezit, de heerlijkheid en de burcht, zijn hetzelfde, wat gebruikelijk was.¹¹⁴ De adel etaleerde door het hanteren van de naam van de burcht het fundament van haar macht en bezit.¹¹⁵ Het hanteren van verschillende namen voor dezelfde persoon wijst daardoor vaak op een wijziging van bezit, zoals bij een huwelijk met een erfdochter.¹¹⁶ Het gebruik van toenames die verwijzen naar een kasteel of belangrijk goed is in het Duitse Rijk redelijk nauwkeurig te dateren. Het schriftelijk fixeren van de koppeling tussen bezit en geslachtsnaam door de *nobiles* vond vanaf het einde van de 11de eeuw plaats.¹¹⁷ De oorkonden vóór 1080 vermelden vrijwel uitsluitend de *roepnamen* van de getuigen. In die oorkonden geldt alleen een uitzondering voor functionarissen. Die staan ook met hun functietitel, van bijvoorbeeld, graaf (*comes*) of voogd (*advocatus*) vermeld. Aan het eind van de 11de eeuw werd aan de roepnaam van de oorkonder of getuige ook de naam van diens burcht of heerlijkheid toegevoegd. De transformatie in de verschriftelijking voltrok zich in het Duitse Rijk in een zeer korte periode, grofweg tussen 1080 en 1100. Volgens Groten is die scheiding zo

¹¹⁰ Débax wijst voor het behoud van het bezit en de erfelijke verdeling daarvan op de mogelijkheid van ‘coseigneurie’. Daarbij hielden erfgenamen gezamenlijk de (lokale)heerschappij over het kernbezit of een deel daarvan. Zij stelt dat ‘coseigneurie’ niet beperkt was tot Frankrijk en verwijst naar voorbeelden in Italië en het Duitse Rijk, maar niet naar de Nederlanden (Débax 2012, 12).

¹¹¹ Boeren 1938, 20. Zie ook, Coldewey 1981, 7, noot 4; Croenen 2003, 217-247; Leenders 1996, 217-218.

¹¹² Boeren 1938, 20.

¹¹³ Gysseling 1960, 481. Etymologisch kan Herlaar verwijzen naar het Germaanse ‘Hirn’, wat vertaald kan worden met haagbeuk, maar ook naar ‘Hlaeri’, bos- of moerasachtig terrein. Het stamgoed Oud-Herlaar ligt 1,5 km. van Halder vandaan. Van der Aa meent dat de naam van het gehucht Halder, nabij kasteel Nieuw-Herlaar, een afgeleide is van Herlaar (Van der Aa 1844, 461). Volgens Beex, voormalig provinciaal archeoloog van Noord-Brabant, kan de naam Halder ook verwijzen naar de oude naam van de Essche stroom als, het ‘Halsche water’ (Beex 1986, 277).

¹¹⁴ Groten 2002, 88; Janssen 1976, 193; Janssen 1977, 137; Maurer 1969, 321. Het causale verband is overigens niet overal aanwijsbaar.

¹¹⁵ Crouch 2005, 205.

¹¹⁶ Groten 2002, 92.

¹¹⁷ Aarts 2009, 44; Bischoff 1999, 52.

kenmerkend dat een oorkonde vóór 1080 waarin een naam als ‘van...’ genoteerd staat, vrijwel per definitie een *falsum* is.¹¹⁸

In de 11de-eeuwse bronnen wordt door de genoemde verandering in de verschriftelijking ook een andere ontwikkeling zichtbaar, de edelen zonderden zich van de bevolking in de heerlijkheid af.¹¹⁹ Zij woonden niet meer binnen de gemeenschap van hun hof (curtis), maar kozen een burcht als woonhuis.¹²⁰ De burcht lag geïsoleerd op een hoogte en/of was omgeven door een gracht en/of omheining. De ligging van kastelen moet niet uitsluitend militair-technisch, in termen van een strategische ligging van de burcht, verklaard worden. Vanuit militair perspectief was dat in die tijd nog niet echt nodig. Aanpassingen op dat gebied vonden vooral nadien, in de 13de eeuw, plaats.¹²¹ Dat de adel zich afzonderde had een andere oorzaak, namelijk een symbolische. Om het adellijk zelfbewustzijn, als sociale laag (hoog) verheven boven de gewone man, te verbeelden koos de adel voor een bijzondere locatie.

Gelijktijdig met de hierboven beschreven ontwikkeling vond ook een verandering plaats in bouw en gebruik van de burcht, een in vrijwel alle culturen gebruikt archetype van bouwwerk. Formeel was in de middeleeuwen in het Duitse Rijk het versterkingsrecht een regaal voorbehouden aan koning en keizer, althans oorspronkelijk. De codificatie van het koninklijk alleenrecht versterkingen te bouwen vond plaats in Pistres in 864. Het zogenaamde ‘Edictum Pistense’ was in de 9de en 10de eeuw geldig. In de 11de en 12de eeuw verwaterde dat principe en verwierven ook de geestelijke en wereldlijke vorsten, bisschoppen, graven en hertogen, het privilege.¹²² In 1220 en 1232 erkende de keizer formeel het recht van de vorsten.¹²³ Het versterkingsrecht was niet langer een reëel machtsmiddel voor vorsten om private versterkingen van leenmannen en adellijke machthebbers in bedwang te houden. De leenheer (d.w.z. de vorst) hield echter het ‘openingsrecht’ (*ius aperturae*), een essentieel onderdeel van het leenrecht. In een ‘open huis’ verdrag droeg een lokale heer zijn huis op aan een vorst en kreeg dat vervolgens terug als leen. Dat vond plaats onder voorwaarde dat, zo het nodig mocht zijn, de leenman zijn burcht zou openstellen voor de vorst. De leenman nam de plicht op zich de manschappen van de leenheer in een dergelijk geval in zijn burcht toe te laten. De leenheer kon het dan als steunpunt gebruiken. Hij had dus het recht de bezetting van het ‘open huis’ met eigen troepen te versterken en daarmee zijn gezag over het gebied te doen gelden.¹²⁴

Het idee van de opkomst van de adellijke burcht in het midden van de 11de eeuw lijkt dat van de veronderstelde samenhang tussen de burcht, het voeren van een toenaam en de (aangenomen) verandering in de familiestructuur te ondersteunen. Maar door vroege vondsten van private burchten staat die causale samenhang ter discussie.¹²⁵ Uit archeologisch en bouwkundig onderzoek is namelijk gebleken dat de genese van de burcht als woning voor de adel niet in de 11de eeuw maar al in de 9de eeuw lag.¹²⁶ De wortels van de

¹¹⁸ Groten 2002, 80.

¹¹⁹ Albrecht 1995, 34; Antonow 1993, 37; Ebner 1976, 19.

¹²⁰ Maurer 1969, 303-308. Zie ook, Groten 2002, 97; Fehring 1972.

¹²¹ Bachrach 1995, 87-91; Allmand 1995, 92 e.v. Er zijn aanwijzingen dat voor het oprichten van de motte burcht defensieve uitgangspunten in een oorlog wel een rol speelden (Aarts 2016, 6).

¹²² Heine 2010, 58. Er zijn diverse 9de-eeuwse bronnen die, wat het bouwen van versterkingen betreft, naar het alleenrecht van de koning wijzen. Het door de West-Frankische koning Karel de Kale (843-877) uitgevaardigde capitulaire van Pitres van 864 is de bekendste bron (MGH-CRF II, nr. 273 (25-06-864). Hierin is opgenomen dat alle *castella et firmitates et haias sine nostro verbo fecerint* (‘burchten [?] en versterkingen en omheiningen’) die zonder koninklijke toestemming waren opgericht vernietigd dienden te worden. (MGH-CRF II, 328).

¹²³ Heine 2010, 59.

¹²⁴ Bachmann 1999, 33-34.

¹²⁵ Böhme 2006, 382; Zotz 2006, 351.

¹²⁶ Böhme 1999, 54 e.v.; Böhme 2006, 380 e.v.; Creighton 2012, 49.

later geïsoleerde adellijke woning liggen al in de Karolingische periode. Dat geldt ook voor de Nederlanden. De in de 9de en 10de eeuw vooral langs de kust aangelegde omvangrijke ringwalburgen waren in essentie communale versterkingen. Janssen rekent die dan ook niet als voorlopers van een kasteel.¹²⁷ Dat ligt voor de in die periode gebouwde kleinere ringwalburgen, met name in het oosten van het land, anders. Ook die dienden als vluchtburgen, maar er zijn sterke aanwijzingen dat er in de 10de eeuw ook al lokale dynasten (tijdelijk) resideerden.¹²⁸ Böhme meent dat er in de 10de en 11de eeuw een heroriëntering op de functie van dergelijke grote burchten plaats vond waaruit de veel kleinere adellijke woonburcht is ontstaan.¹²⁹ Vermoedelijk waren er rond 1000 al vele adellijke geslachten met een (eigen) uit hout gebouwde burcht, vergelijkbaar met de woningen op de curtes.¹³⁰ Dit duidt er op dat personen die in de vroege oorkonden dezelfde toenaam hebben als die van uit (bak)steen opgetrokken burchten uit de 13de en 14de eeuw waarschijnlijk een voorloper van vergankelijker materiaal bewoonden.

De beschreven ontwikkeling heeft een verrassende *spin-off*. De vroege adellijke woningen bevestigen de hiervoor al vermelde veranderde zienswijze binnen de internationale kastelenstudies. Het beeld van een kasteel dat als object vanuit de militaire architectuur bestudering verdiende, gelegitimeerd door het idee van een (veronderstelde) gewelddadige feodale samenleving, maakt de laatste decennia plaats voor de adellijke woning als een symbool van aanzien en macht. Aan het beeld van de middeleeuwen is binnen verschillende disciplines sinds de jaren negentig van de vorige eeuw behoorlijk getornd. Desondanks vraagt het eigenaardige fenomeen, dat pas vanaf de tweede helft van de 11de eeuw de adel zich naar een plaats gaat noemen, nog steeds om een verklaring.¹³¹

¹²⁷ Janssen 1996, 27-28.

¹²⁸ Janssen 1996, 28. Zie ook, Aarts 2009, 44; Aarts 2012, 39-44; Creighton 2012, 49.

¹²⁹ Böhme 2006, 380 e.v.

¹³⁰ Böhme 2006, 400.

¹³¹ Zolt 2006, 352.